

Ne tütjardyr borjy segsen...

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 январа, 2025

Ne tütjardyr borjy segsen...

NE TÜTJARDYR BORJY SEGSEN...

■ ýa-da türkmeniň ak bazarynyň taryhy

Milletiň kemala gelmeginde we onuň deňli-derejeli döwletiniň halkara giňişliklerine çykmagynda möhüm şertleriň biri-de döwletiň içki hem-de daşky bazarynyň bolmagydyr. Döwlet bolan ýerde hökman bazar hem döreýär. Bazar bolmasa döwlet hem bolanok. Ýöne, bazara diňe bir haryt alnyp-satylýan ýer hökmünde düşünmeli däl, ol milleti dürli hojalyk gatnaşyklary arkaly bir ýere jemleýän möhüm ykdysady gural hem bolup durýar. Şonuň üçin hem bazar diýlende, çylşyrymly gurnalan hem-de ösen ykdysady gatnaşyklar göz önüne tutulýar. Bazar ösen jemgyýetçilik gatnaşyklaryny hem-de çylşyrymly durmuş guluşyny döredýän zerur serişde bolup hem hyzmat edýär.

Geçmişde sekiz ýüz ýyllap döwletsizlikden ejir çeken halkymyzyň birleşmegine päsgel beren uly sebäpleriň biri-de, onuň milli bazarynyň bolmanlygydyr. Ýogsam, ata-baba şu toprakda oturan halkymyzyň dilem, dinem, medeniýetem, däp-dessuram birdi. Bir göräýmäge döwlet bolmak üçin ähli şertler bar ýaly hem bolup dur. Emma halkymyza döwlet bolmak, birleşmek üçin onuň ruhy birliginden başga-da ykdysady umumylyk – milli bazar hem gerekdi. Ykdysady umumylygy bolsa milli bazar döredýär. Göz önüne getirip görüň, dagynyklyk döwründe Türkmenistanyň dürli künjeklerinde oturan, tire-taýpalara bölünen, çarwa we ýarym çarwa halkymyz ýurdumyzyň ähli yerlerinde şol bir harytlary, birmeňzeş önümleri öndürýärdi. Bu ýagdaý halkymyzyň içki milli bazarynyň kemala gelmegine päsgel berýärdi, olarda birek-biregiň harytlaryna höwes döretmeýärdi. Hatda obalaryň hem birek-birege ykdysady mätäçligi – baglylygy ýokdy. Günki her bir obada, her bir öýde

şol bir zatlar öndürilýärdi. Dagynyklyk zerarly ykdysady taýdan pese düşen halkymyz durmuşda zerur bolan köp önümleri goňşy ýurtlardan getirmeli bolýardy. Şeýle pes ykdysady şertlerde ýaşayan halkymyzyň birleşip bilmejekdigi şundan hem görünýärdi.

Halkymyz bazar gatnaşyklaryna gadymy döwürlerde girişipdir. Muny hytaý, arap-pars we beýleki dillerde ýazylan taryhy eserler, türkmen we daşary ýurtly arheolog-alymlarynyň Türkmenistanda köp ýyllaryň dowamynda alyp baran gazuw-agtaryş işleri doly tassyk edýär. Türkmenistanyň görnükli alymlary Ýegen Atagarryýewiň, Hemra Ýusubowyň, Tirkiş Hojanyýazowyň, A.Gubayewiň, Gurtnyýaz Hanmyradowyň, şeýle hem M.Ý.Masson, A.A.Maruşenko, W.I.Sarianidi ýaly köp sanly daşary ýurt alymlarynyň Maşat-Messerýanda, Merwde, Köneürgençde, Sarahsda, Nusayda, Amulda, Abiwerde, Änewde we beýleki köp sanly gadymy şäherlerimizde alyp baran işleriniň netijesinde Türkmenistanda asyrlaryň dowamynda dünýä belli şäherleriň we kämil şäher hojalygynyň, baý bazarlaryň bolandygy anyklanyldy.

Söwda türkmenlerde aýratyn sarpa goýulýan, il-gün tarapyndan oňlanylýan, iňňän halal işleriň biri hasaplanylýar. Sebäbi Pygamberimiz Muhammet Aleýhiessalamyň özi täjir bolan. Täjirler döwletiň jemgyýetçilik-syýasy durmuşynda we dolandyryş ulgamynda uly rol öynapdyrlar. Soltan Sanjaryň döwlet diwanynda işlän adamlaryň arasynda gelip çykyşy boýunça söwdagär adamlar hem bolupdyr. Sanjar hökümdaryň supraçysy (fukkaý) Ezizeddin Abu-Bekr öň Merwiň bazarynda miwe we ysly otlaryň söwdasyny edýär eken.

Halkymyz işewür adamlaryny söwdagär, täjir, tütjar, telekeçi, bezirgen diýip, dürli hili atlandyrýar. Hakyky türkmen täjiri – bezirgeni adamyň hakyny iýmez, terezide kem çekmez. Günki türkmen haýyr-sogaba, halala-harama gowy düşünýär. Halkymyzda:»maldar maldaryň zyzndan on ýylda, daýhan daýhanyň zyzndan bir ýylda, täjir täjiriň zyzndan bir şapbatda ýeter» diýlip gadym döwürlerden bäri aýdylyp gelinýän dana söz bar. Emma sabyr–kanagaty ýetik türkmen, ol ekerançy bolsun, maldar bolsun, tapawudy yok, täjirine göripçilik etmez, ondan kem galmajak bolup dükan açmaz. «Maňa ata-babamdan söwdagärçilik

miras galmandyr» diýip, öňki pişesi bilen boluberer. Türkmeniň obasynda, syrgynynda ýekeje söwdagär bolar, şolam ýeterlikdir.

Türkmeniň söwdagäri öz döwrüniň gazet-žurnalydyr, radio-telewideniýesidir. Alys ýurtlardan dolanyp gelenden soň, ol dünýäniň habaryny berer oturar. Türkmeniň bazaryndan milli medeniýetiň möhüm ugurlary bolan sahna (teatr), muzeý, sport, turizm, suratkeşlik, aýdym-saz ýaly sungatlary, köpçülikleýin habar beriş serişdeleri, şeýle hem häzirki zaman hyzmat ulgamy (restoranlar, barlar, kafeler, çayhanalar, myhmanhanalar) gözbaş alyp gaýdýar. Orta asyr türkmen bazarlaryny darbazçysyz, gözbagçysyz, jarçysyz, her hili maşk edýän türgenlersiz, pälwanlarsyz, bagşy-sazandalarsyz – bir söz bilen aýdanyňda, inçe sungatdan, ösen medeniýetden üzňelikde göz öňüne getirmek asla mümkin däldir.

Halkymyzyň gadymy döwletleriniň biri bolan Oguz türkmenleriniň beýik Hun döwletinde we Parfiýa patyşalygynda döwletiň we ilatyň girdejileriniň bir bölegi goňşy ýurtlar bolan Hytaý we Rum döwletleri bilen alnyp barylan gyzgalaňly söwdadan gelipdir. Aýratyn hem Hytaý araçäk söwdasy üçin uly orna eýe bolupdyr. Ýylyň belli bir döwürleri, Hytaý bilen araçäge oguzlar ummasyz köp mallalary we maldarçylyk önümlerini getirýärdiler, Hytaýyň ilaty bolsa oba hojalyk we senetçilik önümlerini satuwa çykarýardylar. Netijede iki döwletiň araçäginde özara bähbitli söwda işleri alnyp barylypdyr. Bazarlar halklary ysnaşdyrypdyr, parahatçylykly ýaşaşmaga isleg meýilllerini güýçlendiripdir.

Taryhy edebiyatda «Beýik ýüpek ýolunyň» döreýişi hakynda gürrüň edilende, näme üçindir biziň ata-babalarymyzyň hyzmaty görkezilmeyär. Bilşimiz ýaly, halklaryň arasyndaky söwda we beýleki gatnaşyklaryň pugtalanmagynda taraplaryň özara isleginden başga-da, düzgünli-tertipli döwletiň we aragatnaşyk ýollarynyň howpsyz bolmagy baş şert hasap edilýär. Gündogar bilen Günbataryň arasynda ýüze çykan şu şertler bu iki sebitiň edil ortasynda ýerleşen türkmenleriň Beýik Parfiýa we Hun döwletleriniň, birneme gijiräk bolsa Göktürkmenleriň döwletiniň esaslandyrylmagy bilen baglanyşykly boldy. Çünki

Gündogar bilen Günbataryň arasyňy birleşdirýän uly giňişliklerde türkmenler düzgünli-tertipli, kuwwatly döwlet döredip, «Beýik ýüpek ýolunyň» açylmagy üçin möhüm şert dörediler. Şeýdip, Günbatar bilen Gündogaryň arasynda howpsuz halkara kerwen ýollary açyldy, adamzat biri-birini ýakyndan tanap başlady. Bu ýollardan, indi diňe bir täjirler däl, eýsem ilçiler syňahatçylar, zyýaratçylar, alymlar, din hadymalary, derwüşler hem gatnap başladylar.

Şäherleriň we ösen şäher hojalygynyň bolmaklygy, bazarlaryň döremegi üçin möhüm şertdir. Sebäbi şäherler senetçiligiň we hünärmentçiligiň merkezi bolýar. Ýöne, gadymy şäherlerde, entäk pul ýüze çykmanca, sözüň doly manasynda bazarlar bolmandyr, ol ýönekeý alyş-çalyşa esaslanýardy. Biziň eýyamymyzdan öňki VI asyrdan Türkmenistanyň ýerinde pullaryň ýüze çykmagy bilen, söwda işleri has hem kämilleşdi we sözüň doly manasynda pul-haryt ýa-da bazar gatnaşyklary ýüze çykdy. Wizantiýa, Siriýa we Hytaý çeşmeleriniň berýän maglumatlaryna görä, III-VI asyrlarda Gündogar bilen Günbataryň arasynda kerwen söwdasynyň esasy harytlary bolup ýüpek, aýna, gymmat bahaly daşlar, reňkler, atyr önümleri hyzmat edýärdi. Birneme gijräk, ýaňky önümler bilen bir hatarda zynat harytlaryna, ýagny altyn, kümüşden we bürünçden ýasalan gap-gaçlara, ýokary hilli ýaraglara, zergärçilik we haly önümlerine, tohum atlara, gymmat bahaly matalara hem isleg artypdyr. Şeýlelikde, bu önümler asyrlaryň dowamynda halkara kerwen söwdasyny we içki bazaryň bahalaryny kesgitleýän esasy harytlara öwrülipdirler. Şol harytlaryň ep-esli bölegi, möhüm söwda ýollarynyň çatrygynda ýerleşýän Türkmenistanyň şäherlerinde öndürilýärdi.

Halkara kerwen söwdasynyň iň pajarlap ösen döwri IX-XII asyrlar hasap edilýär. Bu döwürler Gündogarda pul çykarýan zikgehanalaryň sany hem görnetin artypdyr. Türkmenistanda altyn, kümüş dinarlary, dirhemleri öndürýän zikgehanalar bardy. Şol döwürlerde Merkezi Aziýada hasaba alnan 11 zikgehananyň 5-si Türkmenistanda ýerleşipdir. Olar Merwiň, Dehistanyň, Merwerudyň, Sarahsyň we Horezmiň (Köneürgenç) zikgehanalarydy.

VI-VII asyrlarda Türkmenistanda bazar gatnaşyklarynyň ösen ýerleri hökmünde taryhy çeşmelerde Merwiň, Sarahsyň we Nusayyň atlary getirilýär. Aýratyn hem, Merwiň bazary diňe bir Türkmenistanda däl, eýsem bütin dünýäde şöhratlanypdyr. Dünýäniň çar tarapyndan gelýän söwda ýollary Merwiň üstünden geçip gidýärdi. Merw dürli taraplardan gelýän söwda kerwenleriniň harytlarynyň jemlenilýän we soňra zerur ýerleriňe, her ýurtda uly isleg bildirýän harytlaryň ugradylýan merkezine hem öwrülipdir. Şonuň üçin hem ýylyň ähli pasyllary Merwiň ammarlary harytlardan dolup durýardy. Bu ýagdaý Merwi Gündogaryň ähli şäherlerinden tapawutlylykda, dünýäniň möhüm ykdysady we syýasy merkezine öwürükdir. Şäheriň ulalmagy, ilatynyň artmagy, onda dolandyryş we medeni edaralaryň sanynyň köpelmegi bilen bazarlar hem ulalypdyr we şäherde tebigy kynçylyklar ýüze çykypdyr. Şonuň üçin hem öňler bazar şäheriň merkezinde ýerleşýän bolsa, indi ol şäher etegine (rabat) göçüpdir. Netijede senetçileriň we hünärmentleriň ussahanalary, dükanlar, bazara hyzmat edýän dürli hyzmat edaralary şäher etegine geçirilipdir. Bu bolsa rabatyň ähmiýetini artdyrypdyr.

VII asyrda araplar Merwi eýelänlerinde olar öz dolandyryş edaralaryny şäher merkezinde (şähristan) däl-de rabatda – söwdanyň we senetçilik mähelleleriniň (kwartallar) ýerleşýän ýerinde gurupdyrlar. Başda araplar Merwiň baş metjidini hem şähristanda gurupdyrlar. Ýöne, soňra VIII asyrda rabatda şäheriň täze baş metjidi gurlupdyr. Sebäbi şäheriň syýasy, ykdysady we medeni merkezi esasan rabatda ýerleşýärdi. 750-nji ýylda şäher bazary, abbasy halyflaryny häkimiýet başyna getiren Abu Muslim tarapyndan rabata göçürilipdir. Şunuň netijesinde şäher bazary köp asyrlaryň dowamynda ägirt uly senetçilik-söwda merkezine we haryt ammaryna öwrülipdir.

Söwdanyň ösmeginde aragatnaşyk (poçta) we ýol gullugynyň hem uly ähmiýeti bolupdyr. Aragatnaşyk ýollary Türkmenistanda b.e. öňki VI asyrda ýüze çykypdyr. Ýollar elbetde, has gadym zamanlarda-da bardy, ýöne indiki ýollar menzillere bölünip, her 25-50 km aralykda guýylar gazylýardy, düşelgeler, berkitmeler, duralgalar gurulýardy. Şeýle ýollar VIII-X

asyrlarda has-da kämilleşdirilip, köne düşelgeleriň ýerinde kerwensaraýlar, rabatlar gurlupdyr. Merkezden welaýatlara we etraplara ugradylýan hatlar, görkezmeler, hökümler we dürli habarlar şol ýollardan iberilýärdi. Bu gullugyň kämilleşmegi, döwleti berk saklamakda ähmiýeti uly bolupdyr we gysga wagtyň içinde, merkezden iberilýän habarlaryň welaýatlara baryp ýetmegini üpjün edipdir. Merkezden ugran çapar indiki menzile yetip, habary garaşyp ýatan çapara gowşurypdyr, ol indiki menzile..., şeýdip habar gysga wagtda barmaly ýerine eltilipdir. At-Tabariniň «Pygamberleriň we patyşalaryň taryhy» atly eserinde Türkmenistanyň ýerindäki şol aragatnaşyk we kerwen ýollary barada gyzykly gürrüňler berilýär. Ýollaryň ugrundaky düşelgeleri ol «hana», ýagny «düşelge», «manazila» (menzil), ýagny daşy howlyly uly düşelge, kähalatlarda kiçeňräk berkitme, rabat – daşy berkidilen gala ýaly uly ýol kerwensaraýlary (olar köplenç gum içinde ýa-da gumuň eteginde gurlupdyr) diýip atlandyrýar. Taryhçynyň işinde gümrük galalary bolan «marasidalar» hem agzalýar. «Sarahsdan Merwe gidýän uly ýolda alty sany menzil bolup, olaryň birinjisi Uşturmagak, ondan soň Tilsitan, soňra Daňdanakan, soňra Kunigird ýerleşýär. Olaryň hemmesi Aly ibn Haşym ibn Ferruhysrowa degişli mülkler» diýip, IX asyryň ahyrynda al-Ýakuby ýazypdyr. Merw-Sarahs söwda ýolundaky menzillerin biri bolan Kunigirdi XIII asyr taryhçysy Ýakut şeýle suratlandyrýar: «Meniň ol ýerde bolan döwrüm Kunigird ulydy. Onuň giň bazary, gowy jaýlary, owadan metjidi, üzümleri we bagy bardy. Men ony 614-nji ýylda (1217) gördüm».

Söwda ýollarynyň esasy çatragynda we geçelgelerinde gümrük galalary hem bolupdyr. Amyderýadan geçilýän ýerdäki gümrük galasy barada al-Mukaddasi şeýle ýazýar: «Söwdadan alynýan gümrük pajy barada aýdylanda, ol örän ujypsyzja. Gullary derýadan aňyryk geçirmäge rugsat almak örän kyn. Soltandan birugsat gulamlary hem geçirtmezler we rugsat üçin 70-den 100 dirheme çenli paç alarlar. Düýeden iki dirhem, atlydan bir dirhem gümrük pajyny alarlar».

Näbelli ýazaryň eseri bolan «Hududyl-älemde» gürrüňi edilýän döwürler Merwde ýokary hilli pamygyň, goýun süýdi goşulyp

taýýarlanylýan tagamly kökeleriň, üzüm toşabynyň, «abkame» diýlip atlandyrylan turşy içgileriň we başga-da köp sanly harytlaryň öndürilendigi we satylandygy barada aýdylýar.

Eýsem-de bolsa, Merwiň bazarynyň gurluşy nähili boldyka?

Al-Istahri, al-Mukaddasi, as-Samani ýaly orta asyr taryhçylary Merwiň bazarynyň merkezinde «Çarsu» diýlip atlandyrylan, üsti gupba şekilli baş söwda merkeziniň, onuň ýanynda pul çalşylýan bazaryň we kerwensaraýlaryň bolandygyny belleýärler. Bazaryň merkezinde ýerleşýän çarsudan dürli taraplara köçeler uzalyp, olaryň her birinde senetçilik önümleriniň haýsy hem bolsa bir görnüşi öndürilýän mähelleler (kwartal) ýerleşipdir. Geçmelere esaslanyp, Merw bazarynda külalçylaryň, neçjarlaryň, demirçileriň, pyçak ýasaýanlaryň, ýarag ýasaýanlaryň, dokmaçylaryň, aýnaçylaryň, deri eýleýänleriň, ädikçileriň, eşik tikýänleriň, zergärleriň we beýleki senetkärleriň köçeleriniň bolandygyny anyklamak bolýar. Arheolog-alymlar G. Hanmyradow Türkmenistanda orta asyr söwdasy barada ýazmak bilen «Gadymy döwürlerde, orta asyrlarda Merw Gündogaryň iň uly medeni ojagy, içerki we halkara söwdasynyň merkezi bolupdyr. Merwiň nagyşlanan küýze önümlerine isleg uly bolupdyr. Muny merwli ussalaryň ýasan gaplarynyň Termezden, Samarkantdan we beýleki ýerlerden tapylmagy hem subut edýär. Merw bazarlarynda türkmenleriň iň ýörginli önümleri bolan halyklar, düýe ýününden dokalan matalar, tohum atlar, at esbaplary örän ýokary bahadan alnypdyr» diýip belleýär. X-XI asyrlarda Gündogaryň syýasy durmuşynda uly wakalaryň bolandygyna garamazdan Horasan, onuň baş şäheri Merwiň ähmiýeti peselmändir. Meşhur alymlar A. Ý. Ýakubowskiý bu barada «900-nji ýylda Ysmaýyl Samanyň Amr ibn Leýsden üstün çykmagy bilen, Horasanda häkimiýet Samany nesilşalygynyň eline geçdi. Buharanyň olaryň paýtagtyna öwrülendigine garamazdan, Horasanyň paýtagty Merw özüniň ykdysady, syýasy we medeni ähmiýetini ýitirmedi» diýip ýazýar.

Merkezi Aziýanyň we Orta Gündogaryň Ýewropa bilen söwda hem-de medeni gatnaşyklarynyň ösüşinde Horezmiň merkezi şäheri Ürgenjiň (Köneürgenç) ägirt uly ähmiýeti bolupdyr. Köneürgenji araplar «al-Jürjaniýa», Reşideddin bolsa «senetçileriň

patyşalygy» diýip atlandyryar. Şäheri Al-Istahriniň suratlandyryşy has hem gyzykly: «Amyderýanyň günorta tarapynda al-Jürjaniýa diýlip atlandyrylýan uly şäher ýerleşýär. Ol Horezmiň iň uly şäheri. Şäher oguzlar bilen söwda edilýän ýer. Bu ýerden Gürgene, Hazar patyşalygyna we Horasana kerwenler gidýär».

«Hududul-älemiň» näbelli ýazary hem Ürgenje uly ähmiýet bermek bilen, şäheriň täsin harytlary bilen meşhurdygyny we Türkistana gidýän ýoluň derwezesidigini belleýär. «Şäher täjirleriň ýygnanyşýan ýeri. Ol iki şäherden – içki we daşky şäherlerden durýar» diýlip çeşmede aýdylýar. Ürgençde suw örän köp bolupdyr. Ony şähere Amyderýadan çekilen ýaplar arkaly getirýärdiler. Agyz suwy ýaplar boýunça Ürgenjiň derwezesine çenli yetirilipdir, ýöne ilatyň gür ýerleşýändigini üçin şäheriň içine suw çekilmändir. Al-Mukaddesiniň sözleri bilen aýdanyňda «Ürgenç her gün ulalýardy. Hajaja derwezesiniň ýanynda Mamun tarapyndan gurulan köşk ýerleşýär, köşgüň derwezesi ýaly owdanlygy bilen haýran galdyryan derwezeleri bütin Horasandan tapmarsyň. Köşgüň derwezesiniň önünde uly meýdan ýerleşip, şol ýerde dowar satýarlar». Ürgenjiň bazary IX-X asyrlarda diňe bir Merkezi Aziýada däl, eýsem Alynky Aziýada hem şuweleňli söwdanyň we haryt dolanşygynyň hem möhüm merkezleriniň biri bolupdyr. Mongollar tarapyndan weýran edilse-de, XIV asyrdan Köneürgenç ýene-de Gündogaryň uly şäherleriniň birine öwrülipdir.

Taryhy çeşmelerde söwdanyň ösen ýerleriniň biri hökmünde Sarahs hem görkezilýär. Al-Istahriniň berýän maglumatlaryna görä, Sarahs tutýan meýdany boýunça Merwiň ýaryna barabar bolupdyr. Söwda şäheri hökmünde Sarahsy şöhratlandyran esasy önüm galla bolup, ol Nişapury azyk bilen üpjün edýärdi. Al-Mukaddasiniň sözleri bilen aýdanymyzda: «Sarahsdan her hepdede Müsürden Gulzумыň üsti bilen iberilýän möçberde galla ugradylýardy». Taryhy çeşmeler Sarahsyň şäher merkezinde köp ilatyň ýaşamaýandygyny we onda sanaymaly dükanlaryň galandygyny belleýärler. Ýöne, Sarahsyň üç tarapyny rabatyň gurşap alandygyny, onda söwda-senetçilik edaralarynyň ýerleşendigini, şol ýerde-de uly bazaryň bolandygyny

görkezilýär. Al-Mukaddasi Sarahsyň söwda taýdan uly ähmiýetiniň bolandygyny we onuň uly söwda ýolunyň ugrunda ýerleşýändigini belläpdir. 984-nji ýylda al-Mukaddasi «Sarahs. Ol äpet bazar ýollarynyň çatlyşýan ýeri. Bu şäherde haýsydyr bir harydyň ýetmeýändigini duýjak gümanyň yok, kerwenler bir tarapdan gelmese, beýleki tarapdan gelýär» diýip ýazyşdyr.

X-XI asyrlarda Sarahs bilen Nusaýyň arasynda ýerleşen Haweranyň uly şäheri Abiwerd bolupdyr. Şäheri Al-Mukaddasi gysga, ýöne örän anyk suratlandyrýar: «Abiwerd maňa, Nusaýdan has gowy ýaraýar, onuň bazary örän gowy, şäher baý hem-de mes toprakly. Suwy olar derýadan alýarlar, Juma metjidi şäher bazarynda ýerleşýär».

Gündogaryň bazarly-söwdaly ýerleriniň biri-de Amul şäheridir. Gaznaly hökümdar Masut «Amulda müňlerçe müň adam bar, eger-de olaryň her birinden bir dinar alsaň müňlerçe müň dinar bolýar» diýýär eken. 1035-nji ýylda soltan Masut Gaznaly Amula gelende, şäher ilaty onuň öňünden çykyp, hökümdary uly dabara bilen garşylapdyr. Belli taryhçy Beýhaky bu pursaty «Hemmeleriň yüzünden doklugyň, saglygyň hem-de bolelinligiň alamaty görünýärdi, ähli dükanlaryň gapylary açyk, adamlaryň ýuzleri şadyýandy» diýip beýan edipdir. Onuň ýazmagyna görä, bu döwürlerde Dehistanda bir dirheme 10 man bugdaý ýa-da 15 man arpa satyn alyp bolupdyr. Daňdanakan söweşiniň öňisyrasy Türkmenistanyň we sebitdeş ýerleriň şäher bazarlaryndan 1 man bugdaý almak üçin eýýäm 13 dirhem tölemeli bolupdyr. Söweşden soň ilatyň hal ýagdaýy örän pese düşüpdür. Ibn al-Asiriň ýazmagyna görä, Horasanda eden-etdilikler başlapdyr, Nişapuryň köçelerinde ýaramaz adamlar (owbaşlar) peýda bolup, olar parahat ilaty talamaga we öldürmäge başlapdyrlar. Diňe Togrul beg şäherde peýda bolan badyna, ilatyň arasynda asudalyk aralaşypdyr. Sergezdanlar bet işlerini bes edip, ýaşajylarda howpsuzlyga umyt döräpdir.

X-XI asyrlarda Nusaý hem Türkmenistanyň bazarly şäherleriniň biri hasaplanýardy. Onuň ululygy edil Sarahsyňky ýaly bolupdyr. Al-Mukaddasiniň öz ýazgylarynda «Nusaýyň baglara basyrylyp oturan 70 sany köçesi bar» diýip bellemegi, aýdylanlaryň aýdyň subutnamasydyr. Nusaý birnäçe şäherleri

özüne birleşdirýän aýratyn etrap bolup, onuň düzümine bazarly şäherler bolan Isfinakan, Jarmukan, Paraw we Şähristan giripdir.

Seljuklaryň döwründe Mäne şäheri hem döwletiň möhüm ykdysady ojaklarynyň biri bolupdyr. Meşhur türkmen piri Mäne babanyň ömür beýanyny döreden Muhammet al-Münewwer: «Mäne gülläp ösen we köp ilat ýaşayan şäherdir, şonuň üçin hem şäheriň galanyň düýbünde ýerleşýän Idris diýlip atlandyrylylan kerwensaraýynda kyrk sany terezi bar diýip aýdýarlar» diýip ýazypdyr.

Şol döwrüň ýazarlary Horasandan, hususanda Merwden, Nusaýdan, Abiwertden, Sarahsdan daşarky bazara çykarylýan we bu ýerleriň bazarlarynda satylýan harytlaryň giden bir sanawyny getirýärler. Ine, şol harytlaryň doly bolmadyk sanawy: ýupek, ýüpek we nah lybaslar, zanbaft, paýbaft we şahyjan selleleri, rahtäç we tagtäç lybaslary, örtükler, attaby, seýidi, zaranf we müşti ýektaýlary, ýün-den edilen eşikler, ýüplük, künji we künji ýagy, tilki dersi, elguş, kenep düşekçeler, bugdaý, sygyr, düýe, goýun, geçi, peýnir, saman, bal, sabyn, tüwi, hoz, badam, kişmiş, sary ýag, üzüm mürepbesi, injir, nar, mis külkesi, kükurt, gurşun, myşýak, reňk alynýan asparak oty, müşki-anbar, atyr, deri, altyn, keçe, haly, horjun, at, gatyr, eşek, iňne, pyçak, süýji-köke, gawun we ş.m.

Türkmenistanda pul-haryt gatnaşyklarynyň ösendigine şaýatlyk edýän köpsanly maglumatlar hem saklanyp galyndyr. Ibn Hordadbeğiň berýän maglumatlaryna görä, 827-nji ýylda halyflygyň hazynasyna Merw Şahyjahan 1 mln 147 müň, Nusaý – 809 müň, Abiwerd – 700 müň, Sarahs – 307 müň, dirhem salgyt tabşyrypdyr. Elbetde, şunça salgydyň köp bölegi söwdadan gelýärdi.

Alys urtlar bilen söwda işlerini alyp barmakda kerwensaraýlar uly ähmiýete ee bolupdyrlar. Kerwensaraýlaryň iň ulularynyň biri Amyderýanyň çep kenarynda, häzirki Birata etrabynda ýerleşýän Daýahatyn kerwensaraýydyr. Daýahatyn dörtgyraň bina bolup, onuň daşky diwarynyň ugrunda aýratyn girelgeli 23 sany otagy bolupdyr. Otaglaryň gapysy ýel-ýagmyrdan goraýan we giň meýdany emele getirýän uly bassyrma tarap çykypdyr. Daýahatyn kerwensaýy ýaly düşelgeleriň hatarynda Akjagala (Merw-Amul

ýolunda), al-Esger (Garagum etrabynyň çäginde), Najar galasynyň we orta asyr Şiraz obasynyň (Sarahs etrabynyň çäginde) kerwensaraýlaryny we beýlekileri görkezmek bolar.

Orta asyrlarda Türkmenistanda deňiz we derýa söwda ýollary, şeýle hem Uzak Gündogar, Günorta-Gündogar we Günorta Aziýa ýurtlarynda giň ýaýran «kabotaž («kenarýaka») söwdasy» alnyp barlypdyr. Hazar deňzi we Amyderýa boýunça üsti harytly söwda gämileri yzygider gatnapdyr. Ibn Batuta (XIV a): «Tomus günleri Amyderýa bilen gämili Termeze çenli gidýärler we ol ýerden bugdaý, arpa getirýärler» diýip ýazýar.

Meşhur taryhy eser «Hududul-älemde» («Dünýaniň çägi») X asyrdan oguzlaryň-türkmenleriň hojalygy barada-da gyzykly maglumatlar berilýär. Şol maglumatlaryň arasynda şeýle setirler ünsüňi özüne çekýär: «Oguzlaryň arasynda olaryň öz içinden çykan täjirler köp». Türkmen söwdagärleri diňe bir Günbatar Aziýanyň däl, eýsem Bulgar, Gündogar Ýewropa ýurtlary, Hytaý we Hindistan bilen hem gyzgalaňly söwda işlerini alyp barypdyrlar. Eserde oguz şäherleri hem sanalýar. Ýaňykent, «oguz söwdagärleriň jemlenýän ýeri» bolan Sabran, Farap, Balasagun, Isfijap we başgalar, Zeminiň çar künjeginden getirilýän harytlaryň satylýan we dürli ýerlere ugradylýan möhüm söwda merkezleri bolupdyr.

Maldarçylygyň möhüm merkezi bolmak bilen Türkmenistan önümleriň şu görnüşi bilen hem aýratyn şöhratlanypdyr. Al-Istahri «Horasanyň mal sürileriniň köp bölegini Sarahsyň we Balhyň töwereklerinde bakylýan düýeler düzýär» diýse, al-Mukaddasi «Ürgenç şäheriniň meýdany türkmen goýunlarynyň satylýan uly bazarynyň ýeridi» diýip belleýär. Şeýle hem ol, Bagdat bazarynda satylýan «iň gowy goýun eti oguzlaryň ýurdundan getirilýär» diýip ýazypdyr.

Merkezi Aziýanyň, şol sanda Türkmenistanyň şäher bazarlaryna türkmenler iri we ownuk şahly mallardan başga-da deri bilen ýüň hem getirýärdiler. Sebäbi Horezmde, Merwde we Sarahsda köpsanly deri eýleşýän ussahanalar bardy. Deri eýlemek üçin zerur aşgarlaryň yokary hillilerini ýerli we Gündogar Ýewropadan getirilen çyg mallardan taýýarlaýardylar.

Ibn Haukal dünýä bazarynda uly isleglerden peýdalanan

türkmenleriň ajaýyp garaköli baganalary barada has hem gymmatly maglumatlary berýär. Ol garakölly baganalaryň ýokary hillileriniň gara we goňras reňkde bolýandygyny bellemek bilen: «Olardan biriniň bahasy, reňkine görä, çäryek dinardan iki dinara, gara reňklisiniň bahasy bolsa iki, üç we ondan hem köp dinara ýetýär. Gara ýa-da goňras däl garaköli baganalaryň 10-sy bir dirheme ýa-da şoňa golaý bahadan satylýar» diýip ýazypdyr.

Söwdagär nähili baý bolsa-da ol döwürler ýeke bolup, uzak ýurtlar bilen söwda etmek mümkin bolmandyr, üstesine-de howpsuzlyk we ýol çykdyjalary şeýle bir ýokary bolupdyr welin, hiç bir peýda, pul, haryt we sarp edilen zähmediň çykdaýjylaryny ödäp bilmeýärdi. Şu ýerdenem Gündogarda, şol sanda Türkmenistanda hem, gadymyýetden bäri söwdagärleriň kerwen söwdasyna goşulmaklary ýüze çykypdyr. Sebäbi kerwen diňe, bir harytlary we adamlary äkitmegi gurnamagyň usuly bolman, ol söwda etmegiň hem möhüm görnüşi bolupdyr. Baý söwdagärler uly kompaniýalara birleşýärdiler, harytlaryň dürli görnüşlerini jemläp, kerwen düzýärdiler we uzak ýurtlara gidýärdiler. Kerwen söwdasy ägirt uly peýda getirýärdi. Täjirler gelyän peýdanyň hasabyna iri mülkleri satyn alýardylar. Sebäbi mülk edinmek täjirleriň jemgyýetdäki ornuny we ähmiýetini artdyrýardy, olaryň iri ýer eýeleri, emeldarlar, hatda köşk bilen hem arasyny sazlaýardy. Bu ýagdaýlar tersine hem bolupdyr: iri ýer eýeleri kerwen söwdasyna goşulypdyrlar, kerwen söwdasynyň paýdarlaryna öwrülipdirler, bir söz bilen aýdanynda, girdeýjileriniň bir bölegini gönüden-göni söwdadan gazanypdyrlar.

Söwdagärleri aýratyn hem şäherlerdäki dürli görnüşli gozganmaýan emläkler gyzyklandyrypdyr. Täjirler «mustagal» diýlip atlandyrylýan girdeýji berýän ýerleri – degirmenleri, kerwensaraýlary, hanalary, dükanlary, hammamlary göwünjeňlik bilen satyn alýardylar. Türkmenistanda bu ugurdan aýratyn hem köneürgençli, merwli söwdagärler tapawutlanypdyrlar. Al-Mukaddesi Nusay şäherindäki aýratyn gymmatly mülkleriň horezmli (köneürgençli) söwdagärleriň satyn alandyklaryny belleýär.

Türkmen söwdagärleri alys ýurtlardaky şäherlerde hem peýda getirýän möhüm ýerleri satyn alýar ekenler. Geografiýa al-Ýakuby, Bagdadyň tanymal adamlar ýaşayan möhüm ykdysady kwartallarynyň biri bolan al-Balhiya rabaty barada ýazmak bilen «Bagdatda al-Balhiya ýaly uly, has ähmiýetli, has köp köçeli we bazarly başga bir rabat ýok. Onuň ilaty – Balhyň adamlary, Merwiň adamlary, Horezmiň adamlary. Sanalan ýurtlaryň adamlarynyň hersiniň öz başlygy (reýis) bar». Maglumatdan görnüşi ýaly al-Ýakubynyň «adamlary» diýýäni söwdegärlerdir.

Söwda kerwenlerinde adamlaryň, atlaryň, gatyrlaryň, düýeleriň sany dürli-dürli bolupdyr. Kerwen düzmeklik, göz öňüne tutulýan maksada görä bolupdyr. Adatça kerwenlerde birnäçe yüz düýe, şoňa göräräk adamlar bolupdyr. Ýöne, adamlaryň esasy köpçüligi kerwene hyzmat edýän we ony gorayan adamlar bolupdyr. Hakyky söwdagärler şonça mukdardaky adamlaryň az bölegini tutupdyr. Söwda kerweni söwdagärleriň özboluşly şereketi bolup, ol wagtlaýyn hereket edýän söwda kompaniýasy ýaly bir zatdy. Söwdagärler ýagdaýa görä, özbaşdak ýa-da köpçülik bolup zerur harytlary satyn alýardylar. Ikinji bir ýagdaýda bolsa, olar paýdarlar bolup, olaryň birleşmesi bolsa – wagtlaýyn «söwda öýi ýada merkezi» bolupdyr. Uly hem-de uzaklara gidýän kerwenler, köplenç halatlarda, diňe söwda maksatlary bilen çäklenmändirler. Kerwenleriň düzülyän ýerleriniň döwletleriniň hökümdarlary, welaýatlarynyň emirleri, şäherleriniň häkimleri ýa-da iri mülkdarlar kerwenleriň söwdagärlerine takyk diplomatiki we beýleki ýumuşlary hem tabşyrypdyrlar. Däp bolşy ýaly, kerwenleriň ýany bilen syýahatçylar, din adamlary alymlar, senetçiler, hünärmentler, derwüşler hem goşululyşyp gidýärdiler. Şonuň üçin hem halkara gatnaşyklarynyň we diplomatiýanyň kemala gelmeginde, halklaryň birek-biregi ýakyndan tanamagynda täjirleriň hyzmaty biçak uludyr. Has dogrusy, bu işiň gözbaşynda ussat söwdagärler durlar. Şu ýerde, diplomatik maksat bilen düzülen, ägirt uly söwda kerweni hakynda gürrüň edilse ýerlikli bolarmyka diýýäris.

Türkmen halky, onuň ak bazarynyň taryhy, söwda ýollary we

türkmen söwdagärleri barada gymmatly maglumatlar bagdatly ilçä ibn Fadlanyň ýazgylarynda berilýär. Ol ýazgylar miladynyň 921-922-nji ýyllarynda Türkmenistanyň üsti bilen abbasy halyfy tarapyndan Bagdatdan Bulgara (Häzirki Tatarystan, Başgyrdystan we Wolga boýlary – «Поволжье») iberilen uly ilçiler kerweniniň ýolbaşçylarynyň biri ibn Fadlan tarapyndan ýazylypdyr. Halyf al-Muktadir (908-932) tarapyndan iberilen bu kerwen öz döwrüniň üýtgeşik wakasydy. Kerweniň söwda maksatlaryndan başga-da onuň öňünde uly syýasy wezipe hem goýlupdy. Bu kerwen Şilka hanyň ogly, bulgar patyşasy Almyşyň haýyşy boýunça iberilýärdi. Halyfa ýazan hatynda, Almyş «özüne din öwredip, yslam kanunçylygyndan okadyp, metjit gurup, münber galdyryp, şäherlerinde we bütin döwletinde öz adyna doga okap biljek adamlary ibermegini we öz garşydaş patyşalaryndan goranar ýaly gala gurup bermegini» sorapdyr.

Bu döwürler Bagdatdan Bulgara Hazar deňziniň Kawkaz tarapy bilen hem gidip bolýardy. Bulgar patyşasy Hazar döwletiniň hökümdary bilen çylşyrymly gatnaşykda bolupdyr. Ýöne, bu kerweniň şol ýer bilen gitmezliginiň esasy sebäbi däldi. Kerweniň Türkmenistanyň içi bilen gitmeginiň baş sebäbi, bu ýerde gülläp ösen şäherler köpdi, kerwen ýollary hopwsuzdy. Şeýle hem Köneürgençde ilçiler Almyşa gala gurup bermek üçin halyfyň adyndan 4 müň dinar hem almalydylar. Düzümünde üç müň düýe,baş müň adam,şonça mukdarda atlar we gatyrlar bolan kerwen «309-njy ýylyň sapa aýyndan 11 gündiz we gije gädilenden soň, sogap günü», ýagny 921-nji ýylyň 21-nji iýunynda Bagdatdan ugrap, «310-njy ýylyň muharrem aýyndan 12 gündiz we gije alnandan soň, dynç günü», ýagny 922-nji ýylyň 12-nji maýynda Bulgara gelipdir. Türkmenistanyň içi bilen Bagdatdan Bulgara gelen kerwen, bu ýola 10 aý 10 gün sarp edipdir. Ýöne, kerweniň köp wagty duralgalarda we şäherlerde dynç almaga gidipdir. Diňe, Köneürgençde ilçiler dört aý saklanmaly bolupdyrlar. Sebäbi Horezmiň aňzakly hem-de ýagynly gysy kerwene ýoly dowam etdirmäge mümkinçilik bermändir. Ilçiler Bagdat-Köneürgenç aralygyny 921-nji ýylyň iýun-noýabr aýlarynda geçip, Bagdat-Daskara – Hulwan – Hemedan – Sawa – Huwar – Semnan – Damgan – Nişapur – Sarahs – Daňdanakan – Merw

– Küşmeyhan – Amul – Buhara -Paýkent – Kät aralygy bilen Köneürgenje gelipdirler.

Ilçihana halif al-Muktadiriň köşk adamlary Susan ar-Rassi, bagdat kösgüniň türkmen begzadasy Tegin Türkmen (çeşmede Tegin at-Türki), şeýle hem Ahmet ibn Fadlan ýolbaşçylyk edipdirler. Ilçileriň ýanynda Almyşyň halyfyň köşgüne iberen ilçisi Abdylla Başty Hazarly hem bar eken. Tegin Türkmeniň ilçihananyň ýanynda bolmaklygy ýöne ýerden däldi. Ol kerweniň esasy geçmeli ýerleri bolan uç-gyraksyz türkmen topragyna, oguz sähralaryna, türkmenleriň ýaşayş-durmuş şertlerine içgin beletdi, iň esasy zat hem ene dilinden başga-da türkmenler bilen goňşyçylykda ýaşayan türki halklarynyň, taýpalarynyň şeýle hem arap-pars dillerini hem gowy bilýärdi. Umuman alanyňda, geçilen ýollar, duralgalar, düşelgeler, şäherler, obalar, bazarlar, oguzlaryň ýaşayşy, durmuş şertleri barada ibn Fadlan gymmatly ýazgylary galdyrypdyr.

Öňler Köneürgençden Wolga boýlaryna we Gündogar Ýewropa gidýän ýollarda duralgalar, düşelgeler (arap ýazgylarynda olar «manazil» – «menzil» diýlip atlandyrylýar) az bolupdyr. Gürrüni edilen kerwen geçenden soň, bu ýollar söwdanyň hakyky marşrutlaryna öwürlipdir. Belli alym S.P. Tolstow bu barada şeýle ýazypdyr: «X asyryň başlarynda ibn Fadlan tarapyndan geçilen ýol, şol ýüz ýyllygyň ahyrynda we indiki asyryň başlarynda biri-birinden 25 km daşlykda – kerwenler üçin adaty gündelik uzaklyk – ýonulan daşlardan gurulan ajaýyp kerwensaraýlar we ýylmanak daşlar bilen örülen guýular bilen abzallaşdyrylypdyr». Türkmenistanda we türkmenlerde söwdanyň ýagdaýy barada ibn-Ruste, Gardizi ýaly ýazarlar hem gyzykly maglumatlary berýärler.

Haýp ýeri, şeýle ösen, diýseň kämil kerwen söwdasy, çylşyrymly bazar gatnaşyklary mongollaryň weýrançylykly çozuşlary netijesinde berbat edilipdir. Şäherler şeýle bir weýran edilipdir welin, olary başga ýerde täzeden gurmak, olary ýerinde dikeldenden amatly bolupdyr. Mongollaryň agalygy döwründe söwdany, senetçiligi, hünärmentçiligi çökeryän çökder salgytlar hem girizilipdir. Aýratyn hem «tagma» diýlip atlandyrylan salgyt agyrdy. Mongollar tagmany söwda we satuwa

niyetlenip öndürilýän ähli önümlere salýardylar. Bu bolsa bazar gatnaşyklarynyň ösüşine, pul-haryt gatnaşyklaryna, önüm öndürlişine aýratyn ýaramaz täsir edýärdi. W.W.Bartoldyň, I.P.Petruşewskiniň, W.F.Minorskiniň we köp taryhçylaryň ýazmagyna görä, tagma diňe bir täjirlerden däl, eýsem şäher bazarlarynda ýerleşýän dürli ussahanalardan, dükanlardan, şäherlere azyk önümlerini getirýän daýhanlardan, zikgehanalardan hem alnypdyr. Tagmany kerwen söwdasyndan hem alýardylar. Şol sebäpden bazarlarda harytlar gytdy, olaryň bahasy ýokarydy. Bu bolsa söwda işine gyzyklanmany peseldýärdi. Tagmanyň derejesi örän ýokary bolup, ol şäherliler üçin hem oba ilaty üçin hem hakyky betbagtçylyk bolupdyr. Şonuň üçin hem mongol agalygy synandan soň, türkmen soltanlary tagmany belli-külli azaltmagy we bütinleý ýatarmagy özleriniň içeri syýasatynyň baş maksady edip goýupdyrlar. Abdallah al-Bagdady al-Kyýasynyň ýazmagyna görä, Uzyn Hasan Akgoýunly (1453-1478) tagmanyň möçberini 20 esse azaldyp, ony 20 dirhemden 1 dirheme getiripdir.

Akgoýunlylaryň iň soňky hökümdarlarynyň biri Soltan Ahmet 1497-nji ýylda şerigatda göz öňüne tutulmadyk ähli salgytlary, jemi ýigrimä golaý salgytlary ýatyrypdyr. Olaryň arasynda tagma hem bar eken. Ýöne, soltan Ahmet häkimiýet başyndan giden soň tagma az-owlak möçberde gaýtadan peýda bolupdyr. Tagma salgyt hökmünde türkmen patyşasy Tahmasp I (1524-1576) tarapyndan 1565-nji ýylda gutarnykly ýatyrylypdyr.

XV-XVI asyrlardan başlap Beýik geografiki açyşlaryň netijesinde, dünýäde deňiz ýollary bilen alnyp barylýan söwda gatnaşyklary-da güýjöp başlady. Deňiz ýollarynda söwda gadymy döwürlerden bäri alnyp barylýardy. Emma XV-XVI asyrlarda söwdanyň bu görnüşi hem, mongollaryň gury ýer kerwen söwdasyny edişleri ýaly, portugallaryň we ispanlaryň agalygy netijesinde tozdurulypdyr. Ýöne, bu ýerde-de türkmenler öz güýjüni görkezmeli bolupdyr. XV-XVI asyrlarda Orta ýer deňziniň söwda ýollaryndaky portugal-ispan agalygyny osmanly türkmenleri, Günorta deňizlerdäki suwlarda bolsa, XVII asyryň başlarynda sewewi türkmenleri syndyrdylar.

Deňiz ýollarynyň söwdasynyň güýjemegi, mongol çozuşlary

guryer kerwen söwdasynyň ähmiýetiniň peselmegine getirse-de ol doly ýitmändir. Giçki döwürlerde türkmenler tarapyndan Gündogarda gurlan döwletlerde söwda işleri giň gerime eýe bolupdyr. Ýöne kerwen söwdasy hiç haçan hem IX-XII asyrlaryň derejesine ýetip bilmändir.

Gadymy we orta asyrlarda diýseň şöhratlanan, weýrançylyklar zerarly soňky ýüzýyllyklarda unudylan Türkmenistan Garaşsyzlyk ýyllary içinde ýene-de halkara söwdasynyň möhüm çatrygyna öwrüldi. Ýurdumyzda Tejen-Sarahs-Maşat, Türkmenabat-Atamyrat, Aşgabat-Garagum-Daşoguz demir ýollarynyň gurlup ulanylmaga berilmegi bilen, Türkmenistan Stambul – Pekin Transaziýa ýolunyň möhüm bölegine öwrüldi. 2007-nji ýylyň dekabrynda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Demirgazyk-Günorta transmilli demir ýolunyň gurluşygyna badalga berdi. Gazagystanyň, Türkmenistanyň we Eýranyň demir ýol ulgamlaryny özara baglanyşdyrjak bu möhüm gurluşyk, Ýewropa, Uzak, Ýakyn we Orta Gündogar, Günorta Aziýa sebitleriniň arasyndaky söwdaykdysady gatnaşyklary has-da ösdürer.

Täze Galkynyşlar we beýik özgertmeler zamanynda Türkmenistanda gazanylan deňsiz-taýsyz ykdysady ösüşleri, gurlan gara we demir ýollary, howa we deňiz giňişliklerini böwsüp, dünýäniň dürli taraplaryna gidýän uçarlary, gämileri synlap, barypha 984-nji ýylda al-Mukaddasiniň Sarahs barada aýdanlaryny birneme ulaldyp hem üýtgedip: «Türkmenistan. Bu ýurt äpet bazar ýollarynyň birleşýän, sansyz harytlaryň öndürilýän we meşhur bazarlaryň ýerleşýän ýeri. Bu ýurtda haýsydyr bir zadyň ýetmeýändigini duýjak gümanyň yok – otlylar, uçarlar, gämiler we awtoulaglar bir tarapdan gelmese, beýleki tarapdan gelýär» diýip aýdaýasyň gelip dur.

Göwnüňe bolmasa, geçmiş has kämilleşen görnüşde, täzeden gaýtalanýan ýaly...

Jumadurdy ANNAORAZOW,
taryh ylmlarynyň kandidaty.

Taryhy makalalar